

Нестелеев М. А.,
кандидат філологічних наук,
доцент кафедри української мови та літератури
Донбаського державного педагогічного університету

АМБІВАЛЕНТНІСТЬ ОБРАЗУ ЗЕМЛІ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ (ЮНГІАНСЬКА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ)

Анотація. У статті аналізуються особливості реалізації архетипу землі в українській літературі XIX–XX століть, зазначено інваріанти цієї реалізації та специфіка їхнього функціонування.

Ключові слова: архетип, модернізм, психотип, образ, інваріант.

Постановка проблеми. Українська література ще з часів Київської Русі була багата на образи та символи. Образ землі з-посеред інших, безперечно, є одним із провідних, зважаючи на безліч факторів, головним із яких є те, що українська нація віддавна була аграрною, а тому залежність від землі набувала життєво важливого значення. Саме тому земля для українця – це не просто ґрунт, це архетип, своєрідна порожня форма, чие змістове наповнення, на перший погляд, виглядає надмір строкатим, хоча, як засвідчує аналіз літературних фактів, класифікація цих змістів виявляється пов'язаною з загальною теорією про існування двох жіночих психотипів.

Мета нашого дослідження полягає в визначенні специфічної реалізації архетипу землі в українській літературі й означенні провідних конотацій цього архетипу. Досягнення мети передбачає виконання таких завдань:

- 1) дефінітивне визначення поняття «архетип»;
- 2) висвітлення психосемантичної парадигми архетипу землі в літературі модернізму.

Виклад основного матеріалу дослідження. Поняття «архетипу» використовується багатьма науковцями, але, на жаль, дуже часто з довільним значенням, тому важливо означити його смисл у юнґіанській перспективі, де воно почало використовуватись. Під час аналізу сновидінь, що для психоаналітика виконують задачу компенсації, певну частину образів не піддається розшифруванню, виходячи лише з особистого досвіду сновидця. К. Г. Юнг ці «первинні, вроджені й успадковані від первісних людей форми розуму» [14, с. 67] назвав «первообразами» або «архетипами» [14, с. 68]. Однак провідна помилка багатьох дослідників, які екстраполюють це поняття задля пояснення багатьох феноменів буття, полягає в тому, що вони розуміють їх як ознаки якихось певних міфологічних образів або сюжетів. Однак конкретними є лиш наші усвідомлені уявлення щодо тієї абстрактної ідеї (мотиву), що існує впродовж багатьох століть, а сам архетип «проявляється в тенденції формування цих уявлень довкола центральної ідеї» [14, с. 68]. Однак саме тому архетипи нам і не зрозумілі, оскільки вони не породжуються нашою свідомістю.

Таким чином, використовуючи термін «архетип» треба чітко уточнювати, що саме мається на увазі, як це, приміром, робить відомий міфолог М. Еліаде, коли зазначає, що, якщо для К. Г. Юнга – це «структури колективного

несвідомого», то для нього він – синонім «зразка до наслідування» або «парадигми» [13, с. 30], тобто, він використовує це слово у тому значенні, яке у нього було до його застосування в юнґіанській глибинній психології. М. Еліаде у своєму визначенні достатньо близький до теорії К. Г. Юнга, коли стверджує: «Міфи зберігають і передають парадигми-зразки, у наслідуванні їм висновується вся сукупність дій, за які людина бере на себе відповідальність» [13, с. 30].

Архетип землі в українському світомисленні якраз і є тим образом / поняттям / міфологемою / символом / архетипом, що вміщає в себе амбівалентні концепти, а тому це ускладнює його адекватне усвідомлення. Важливою тезою для розуміння цього архетипу в українському контексті є те, що земля для національної свідомості поставала і постає настільки всеобіймаючою формою, що будь-який зміст її одразу розвивається між двома протилежними когнітивними полюсами: життя (земля дає) та смерть (земля приймає / забирає), обидва з яких асоціюються з фемінізмом у його найширшій інтерпретації. Доволі точно поет Гео Коляда висловив у 1929 році цю образність у поетичному фрагменті:

Земле, приймаєш все ти без протесту –
і кров, і мозок, і кістки –
й під дзвін могутнього оркестру
ти виростиш квітки [5, с. 25].

У психології та культурології вже понад століття не останнє місце займає концепція О.Вейнінгера щодо існування двох жіночих психотипів: матері й повії [1, с. 2]. Точно таку ж категоріальну пару висуває В.Топоров, доводячи, що загалом у міфологічному аспекті можна виділити два типи міст: місто-діва (образом якого є Небесний Єрусалим) та місто-блудниця (образом якого є Вавилон) [10, с. 122]. Місто як відгороджений простір землі якнайкраще втілює той смисл, що має архетип землі. Таким чином, цю бінарну модель можна вважати універсальним кодом.

О. Фрейденберг так пояснює виникнення цього коду: «Світогляд землеробського періоду створив образ землі у вигляді жінки, що народжує, у вигляді матері, що дає життя і людям, і тваринам, і рослинності. Спочатку це божество землі уявлялося і божеством місцевості, оскільки обожнювалась та ділянка землі, на якій проживала суспільна група, яка займалася її обробкою. Божество місцевості пізніше стає божеством усякого поселення, зокрема з розвитком виробництва, і божеством міста; тому в стародавніх мовах, у тому числі єврейській і грецькій, місто – жіночого роду» [12, с. 628]. Антропоморфні уявлення давніх людей про світ зумовили появу й батьківського архетипу неба, буквально протилежного матері-землі. За міфами багатьох народів, усе існує – це наслідок їхньо-

го божественного шлюбу, ієрогамії. І. Франк-Каменецький пов'язує з цією концепцією виникнення «сакральної проституції»: «Магічне поєднання на полі відтворює з'єднання неба із землею і, тим самим, сприяє заплідненню ґрунту» [11, с. 196-197]. Таким чином, два психотипи насправді є різними етапами усвідомлення персоніфікованої ролі землі у світогляді давніх слов'ян: діва-земля спокушає, вагітніє, народжує та стає землею-матір'ю. В. Топоров виводить це протиставлення на абстрактний рівень узагальнення, що дає змогу побачити корені появи міфу про ієрогамію: «До певної міри співвідношення Матері-Сирої землі і Батька-неба (як у слов'ян, так і в багатьох інших традиціях) може розглядатися як віддалене джерело платонівського співвідношення матерії («матері») та ідеї-зразка («батька»)» [9, с. 237].

Із давніх-давен у слов'ян було безліч богів і божків, що опікувались різними сферами буття, проте богині землі не існувало, принаймні у наявних джерелах її ім'я не збереглося. Є версія, що богиня Мокош частково втілювала цей архетип, зокрема значення «мати – сира земля» (якщо виводити «мокош» від «мокрий»), проте всієї сукупності значень землі Мокош, скоріше за все, не охоплює. Причин цьому може бути декілька, однак, на нашу думку, найдоречніше пояснення дає Й. Гейзинга, коли говорить про відсутність богині гри в античному світі: «Давньогрецьке суспільство було настільки глибоко просякнуте духом гри, що греки просто не сприймали цього духу як щось особне» [2, с. 165]. Певно, земля була настільки впливовим архетипом для прадавніх грецьосів-хліборобів, настільки впливовою в соціально-історичному житті, що виділяти її особливий культ і наділяти її особливим ім'ям виглядало б привласненням загального.

Цією складністю, вочевидь, і пояснюється розмитість смислів архетипу землі за умов наявності двох безперечних базових образів: матері та повії. Важливо, що письменники, описуючи рідний край, здебільшого наголошують або на родинно-материнській складовій рідної землі, або на її спокусливості та підкресленій жіночності. У класичній українській літературі, зважаючи на її цнотливість і «селописність» (М. Драгоманов), що до певної міри унеможливлювало повноцінний опис психотипу повії, а тому й пов'язаного з ним інваріанту архетипу землі, заледве не вперше подібне зображення з'являється в романі П. Мирного «Повія» (1883). Цікаво, що два вищезазначені психотипи в автора виводяться у тексті практично поруч: «По селах від білого світу і до темної ночі, знай, гупали неугавно ціпи, доводячи до розуму те добро, яким за літо наділила земля-мати» [8, с. 320]. А моральне «падіння» головної героїні Христі Притики описується як буквальне падіння в обійми паничу, однак важливішим є те, з чим її порівнює письменник: «Він побачив її круглі, мов виточені, ноги, її біліші снігу литки. У його дух захопило у грудях, у очах зажеврїли хижі огоньки. А вона дрібненько-дрібненько забігала по хаті. Перед ним усе покрилося мороком, усе потемніло, одні тільки біліли та виблискували її ноги. Він силвся її підвести, та вона, як чималий шматок землі, була важка. І він бережно підняв її, узяв за стан і поволік на диван. Як вальок глини, упала вона на його, і тільки з розкритих уст вирвалося важке гаряче зітхання» [8, с. 350]. Земля-мати і повія, схожа на землю, у П. Мирного доволі виразно, хоч, можливо й несвідомо для

автора, уособлюють уявлення українського індивіда щодо цього визначального національного архетипу.

В українській літературі ХХ століття не бракує творів, де земля маніфестується у заголовку (повість О. Кобилянської (1902), оповідання М. Чернявського (1919), збірка Я. Савченка (1921), оповідання П. Панча (1925), В. Вражливого (1925), І. Сенченка (1926), кіноповість О. Довженка (1930) та багато інших), а констатація умовної позбавленості цього архетипу теж була доволі поширена і фіксується, зокрема назвою «без ґрунту»: повість Г. Епіка (1929), однойменні новела Г. Коцюби (1929) та роман В. Домонтовича (частково друком – 1942, повністю – 1947). Спільним для всіх цих художніх текстів є те, що образу землі надається потужна інтенційна вага у несвідомому й свідомому персонажів. Земля як образ, символ і подекуди смисл життя часто спонукає до девіантної поведінки та брутальних вчинків (убивств і самогубств). Найяскравіші приклади – це твори О. Кобилянської та О. Довженка, де боротьба за землі пов'язується з бібліїним мотивом братовбивства: символічним сімейним (реальним чи примарним) у О.Кобилянської та національним у О.Довженка (куркульський син Хома вбиває Василя, який першим у селі трактором розорює межі селянських земельних наділів).

Якщо образ матері-землі є зрозумілим і загальнозживаним, то образ землі-повії видається дещо провокативним і не надто поширеним, однак навіть побіжний огляд української літератури першої половини ХХ століття дає безліч прикладів такого опису, наприклад:

В. Підмогильний «Остап Шаптала» (1921): «Земля ж готувалась задовольняти. Спокійно-чорна повстала вона узгір'ям й розкидалась долинами, перетворюючись у велетенське лоно невидимої жінки. І все припадало до неї у млюснім напруженні та бажанні» [7, с. 248];

А. Головка «Можу» (1922): «А з-під рала виверталась шматочки сухої шкірки землі. І вся вона, здавалося, незадоволена, тремтіла образлива. Як соковита жінка під безсилями ласками кволого мужа» [3, с. 54];

Г. Епик «Без ґрунту» (1929): «...Весною... земля, безсоромна і захоплюючо-дужа. Легко примруживши вогкі глибокі очі, вона, хвилюючись, чекала на відданого коханця. Її стегна горіли жаданням чужого доторку і високо пнулися до сонця її цнотливі повні груди» [4, с. 227].

Знаковим у плані осмислення архетипу землі є оповідання П. Панча «Мамо, вмирайте!» (1930). У творі Гнат Голод вирішує написати заяву до колгоспу «Новий побут», проте наражається на бурхливий протест «менш свідомої» дружини Марії, яка заради того, щоб переконати чоловіка, навіть імітує самогубство, вештаючись вулицями села з мотузкою на шії зі словами: «Однаково завіюсь. Я йому покажу «Новий побут» [6, с. 85]. Це переконує Гната Голода, і він забирає заяву, однак розв'язка оповідання є передбачуваною. Марія і Гнат вирішують-таки приєднатися до колгоспу, коли помирає матір Гната, портретний опис якої зіставляється з описом сухої і мертвої землі Голодів на противагу пишним колгоспівським ланам: «На лаві під вікном лежала сухою грудкою його матери. Беззубий рот був схожий на ямку, що він копав на ріллі і не здобув вогкого шару» [6, с. 88]. Смерть матері постає як смерть минулого, загибель згубного індивідуалізму й виправдання колективістського добробуту, це символіч-

на подія перемоги нового радянського буття. Дружина натомість асоціюється з майбутнім колгоспним щастям: «Гнат розправився на всі плечі і вже глянув на Марію, як на широкі рахманні лани за шляхом, вкриті молодою рунню, і відчув, як спадає йому на серце тихомирний спокій» [6, с. 88]. Звертання Гната до матері, винесене в заголовок твору, є символічною формулою, спробою брутального заміщення одного інваріанта архетипа на інший, без усвідомлення того, що амбівалентність цього архетипа якраз і є ознакою його первісної сили та нездоланності.

Висновки. Потужна лібідальна символізація та натуралістичне оживлення образу землі в модерністській літературі постає своєрідним поясненням її архетипного впливу на українського суб'єкта. Національна художня творчість має безліч прикладів письменницьких роздумів щодо ролі та значення землі, проте здебільшого вони вкладаються у парадигму мати – повія, що є визначальною для української літератури. Повноцінне окреслення ролі цього архетипу, зважаючи на його центральне значення, безсумнівно, є актуальним завданням українського літературознавства.

Література:

1. Вейнінгер О. Поли характер: Принцип. исслед. / О. Вейнінгер. – М. : Терра, 1999. – 461 с.
2. Гейзинга Й. Homo ludens / Й. Гейзинга. – К. : Основи, 1994. – 250 с.
3. Головка А. Мажу // Твори: В 3 т. Т. 1.: Повісті, оповідання, роман «Бур'ян» / А. Головка. – К. : Дніпро, 1987. – С. 46-80.
4. Епик Г. Без ґрунту. Повість / Г. Епик. – Х. : Держвидав України, 1929. – 307 с.
5. Коляда Гео Арсенал сил: Роман нової конструкції / Гео Коляда. – Х. : Кооперативне видавництво «Семафор у майбутнє», 1929. – 58 с.
6. Панч П. Мамо, вмирайте! // Твори в шести томах. Том другий: Повісті, оповідання, роман «Облога ночі» / П. Панч. – К. : Дніпро, 1981. – С. 82-89.
7. Підмогильний В. Остап Шапгала / В. Підмогильний // Досвід кохання і критика чистого розуму. Валер'ян Підмогильний: тексти та конфлікти інтерпретацій / Упоряд. О. Галета. – К. : Факт, 2003. – С. 245-313.
8. Мирний П. Повія // Зібрання творів у 7 т. / П. Мирний. – Т. 3. – К. : Наукова думка, 1969. – 532 с.
9. Топоров В. Пространство и текст / В. Топоров // Текст: семантика и структура: Сб. ст. / АН СССР, Ин-т славяноведения и балканистики. – М. : Наука, 1983. – С. 227-284.
10. Топоров В. Текст города-девы и города-блудницы в мифологическом аспекте / В. Топоров // Исследования по структуре текста / Отв. ред. Т. В. Цивьян. – М. : Наука, 1987. – С. 121-132.
11. Франк-Камеицекий И. Отголоски представлений о матери-земле в библейской поэзии // Колесница Иеговы. Труды по библейской мифологии / И. Франк-Камеицекий – М. : Лабиринт, 2004. – С. 192-206.
12. Фрейденберг О. Из евангельской мифологии // Миф и литература древности / О. Фрейденберг. – М. : Издательская фирма Восточная литература РАН, 1998. – С. 623-665.
13. Элиаде М. Космос и история. Избранные работы / М. Элиаде. – М. : Прогресс, 1987. – 312 с.
14. Юнг К. Г., фон Франц М.-Л., Хендерсон Дж. Л., Якоби И., Яффе А. Человек и его символы / Пер. И. Н. Сиренко, С. Н. Сиренко, Н. А. Сиренко. – М. : С. Б. Медков. – «Серебряные нити», 2006. – 352 с.

Нестелеев М. А. Амбивалентность образа земли в украинской литературе (юнгианская интерпретация)

Аннотация. В статье анализируются особенности реализации архетипа земли в украинской литературе XIX–XX веков, указано инварианты этой реализации и специфика их функционирования.

Ключевые слова: архетип, модернизм, психотип, образ, инвариант.

Nestelieiev M. The ambivalence of the image of the earth in Ukrainian literature (Jungian interpretation)

Summary. The peculiarities of the realization of the archetype of the earth in Ukrainian literature throughout XIX–XX centuries, the invariants of this realization and the specificity of their functioning are analyzed in the article.

Key words: archetype, modernism, psycho type, image, invariant.